

SZÉPIRÁS

Hitvita-irodalom a kora újkori Magyarországon

HARGITTAY EMIL

1953-ban született Budapesten. Irodalomtörténész, a PPKE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének intézetvezető egyetemi tanára.

¹Pázmány Péter: *A Sz. Irásról és az Anyaszentegyházról két rövid könyvecskék.* (Sajtó alá rend. Demkó György.) Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Hittudományi Kara, Budapest, 1900 (Pázmány Péter Összes Munkái, V), 349.

²A terminológiához: *Die Religionsgespräche der Reformationszeit.* (Szerk. Gerhard Müller.) Gütersloher Verlagshaus Mohn, Gütersloch, 1980. – Heltai János: *A 16–17. századi magyarországi hitviták adattárának tervezete.* In: „Tenger az igaz hitrül való egyeneltlenség vitatásának eláradott özöne...” *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról.* (Szerk. Heltai János, Tasi Réka.) Miskolci Egyetem BTK, Régi Ma-

„Tenger az igaz hitrül való egyeneltlenség vitatásának eláradott özöne”, fogalmazott Pázmány 1626-ban *A Szentírásról és az Anyaszentegyházról* címmel megjelent vitairatában.¹ Állítása a hitvitákról magyar és európai vonatkozásban egyaránt igaz. A nagy világvallások történetét különböző intenzitással végigkísérik a hitviták. Az okok többfélék: a hit egyéni megélése, a vallási élet társadalmi vonatkozásai, a vallási rendszerek érintkezése a társadalmi élettel, az egyházak megszilárdulása, a dogmák kialakulása, a vallások különbözőségei mind szerepet játszanak a hitrül való beszéd (*Religionsgespräch*)² formáiban. Aktuális módon a Luther fellépése (1517) utáni hitvitákról szükséges részletesebben szólnunk, azon belül is a magyarországi fejleményekről.

A hitviták formái és témái

A hitviták formáit és témáit a sokszínűség jellemzi. A Luther fellépését követő másfél évszázad egyik alapvető és meghatározó irodalmi műfajként élt a hitvita, írásban és szóban egyaránt. Már a korai időkben az emberek széles körét érdekelték az újonnan megjelent vitatételek és álláspontok, hiszen még egy kisebb falu lakossága sem maradhatott közömbös papjának felekezeti szerepét látván. Nagy, rendszerező, több kérdést is tárgyaló dogmatikai művek a 17. században születtek. Ezen kívül létezett a dialógus, a verses forma, a levél, az értekezés és a kátészerű kifejtés. Ez utóbbi arra utal, hogy az oktatásban is helyet kapott a vitakérdések tárgyalása. A hitvitázó dráma műfaja gyakran jegyzőkönyvszerű lejegyzése volt a vitatkozó felek dialógusának. A hitélet központi helye a templom volt, így a legalkalmasabbnak és legegyszerűbbnek az látszott, hogy a szertartást végző papok prédikációikban vitakérdésekre is kitérjenek, netán a másik felekezet nézeteit képviselő személy ellen prédikáljanak. Van erre is több példa, de katolikus oldalról ellenvélemények is megfogalmazódtak. Pázmány korai működésében egyetlen esetet találunk a néven nevezett személyt (a vallásváltoztató Thordai Jánost) is kipredikáló beszédre, amelyet ki is nyomtattak,³ de Pázmány élete végén megjelent nagy prédikációs köte-

gyar Irodalomtörténeti Tan-
szék, Miskolc, 2005, 257.

³Posonban lött
praedikatio Pázmány
Péter által azon a napon,
mellyen amaz tündér
módra változandó álha-
tatlanságnak tüköre,
Thordai János barát
harmadszor kiöltözött a
csuklyából. Musiponium
[Pozsony], 1610.

⁴Pázmány Péter:
*Hodoegus: Igazságra
vezérlő kalauz.* (Kiad.
Kőszeghy Péter, kísérő
tanulmány Hargittay
Emil.) Balassi Kiadó –
MTA Irodalomtudományi
Intézet, Budapest, 2000
(Bibliotheca Hungarica
Antiqua, 32), 540.

⁵A hitviták első évszáza-
dának átfogó ismertetése:
Bitskey István: *Hitviták
tűzében.* Gondolat,
Budapest, 1978.

tében (Pozsony, 1636) már szándékosan szembefordult ezzel az el-
járással, mondván, hogy mindenféle vétket csak általánosságban
szabad megemlíteni a templomi beszédben. A templomokban, mint
nagyobb hallgatóság befogadására alkalmas helyen (esetleg más,
arra alkalmas épületben) azonban a szertartásoktól függetlenül is
rendeztek hitvitákat. A vitákon a döntőbírák (*arbiterek*) is szerephez
jutottak. Ők vezették a hitvitát, melyről jegyzőkönyvet készítettek,
s ezt esetenként később ki is nyomtatták. Ha egyértelművé vált,
hogy valamelyik fél a vesztes, őt akár halálbüntetés is sújthatta,
máskor száműzték, vagy tanításai visszavonásának írásos kinyil-
vánítására kényszerítették (*reverzális*). Az úgynevezett „asztali be-
szélgetés” (*Tischreden*) már Luther óta jellemző kommunikációs
forma volt. Magyarországon főúri udvarokba esetenként protes-
táns prédikátorokat és katolikus papokat, szerzeteseket hívtak meg,
akik az asztal mellett teológiai kérdésekről, vitakérdésekről dis-
kurzusokat folytattak, kötetlen beszélgetés formájában. Ezek a be-
szélgetések fontosak lehetnek egy-egy főúri család megtérésében.
A többnyire magyarul, kisebb részben latinul kiadott hitviták mű-
fajait, nyelvezetét és stílusát szélsőségek jellemzik. A jelentős appa-
rátussal, az egykorú nemzetközi szakirodalom alapos felhasználá-
sával készült teológiai traktátusoktól kezdve a propagandisztikus
céllal írt, vagy személyeskedésekből, a vitapartner gúnyolásából álló
iratig terjed a skála. Megfigyelhető, hogy még a tudományos igé-
nyű fejtegetések sem nélkülözik a személyességet, az ellenfél gú-
nyolását, helyenként az oda nem illő trágárságot. Pázmány egy he-
lyen türelmetlenül jegyzi meg partneréről: „Ezekből könnyen meg
érti, a’ kinek nem tők az agya, mint, és mi miatt nevedett ennyire
az Török birodalom az Keresztyén Országokon.”⁴

A hitviták témái a katolikus hitélet és egyházi tradíciók számos
kérdését érintették. A korai időszakban, a 16. század közepén, egy
teljesen bizonytalan helyzetben még nem volt előre látható, hogy
milyen kimenetele lesz a „teológiai racionalizmus” jegyében folyó
hitvitáknak.⁵ A protestáns irányzatok képviselői egymás között is
vitákat folytattak, s az evangélikus és református irányzat elkülö-
nülése csak a későbbi évtizedekben vált nyilvánvalóvá, majd egy-
házi szervezetekké alakulóvá, párhuzamosan az antitrinitárius
(szentháromság-tagadó) felekezet, később a szűk körű, Erdélyből
kiindult szombatosság megjelenésével. Erdélyben már 1568-ban
deklarálták a vallásszabadságot, Magyarországon pedig az 1606-
ban lezárult Bocskai István vezette felkelés nyomán kiadott 1608.
évi törvények mondták ki a religio szabad gyakorlását. A vallás-
szabadságot kimondó vallásügyi törvények nem oldották meg a
helyzetet, csak jogi kereteket adhattak. A kegyúri jog gyakorlása
ugyanis gyakran változtatott az eredeti szándékon. A „cuius regio,
eius religio” elve (korabeli magyarításban: „akié a fundus, azé a ca-
pella”) azt jelentette, hogy a földesúr saját belátása, meggyőződése
szerinti felekezethez tartozó templomot építtethetett s használha-

tott, ami esetenként nagyszámú hívő áttérését is magával hozta. Ez volt az egyik oka a rekatolizáció rohamos elterjedésének.

Az első reformátorok a katolikus egyházból érkeztek, nem érezték magukat kívülállóknak, nem egy másik felekezet ellen irányultak. Előszörban a fennálló helyzetet bírálták, a visszasságok ellen emeltek szót, a Krisztushoz vezető igaz utat kívánták megmutatni. Éles bírálatokat fogalmaztak meg a középkori egyházzal, a papok életvitelével szemben, s egyes hittételeket is kezdtek vitatni. Bíráltak számos olyan vallásgyakorlati kérdést, mely szerintük a Biblia szövege alapján máshogyan értelmezhető. Ide tartoztak a szertartások kérdései, a képek, szentek és ereklyék tisztelete, a gyónás, a túlzó böjt, a jócselekedetek érdemszerző volta és a búcsúcédulák árusítása, a papi nőtlenség kérdése. A lutheránus Magyar Istvánnál 1602-ben megjelent az a bibliai eredetű és a középkorban is meglevő történet szemlélet, mely a reformáció idején vált hangsúlyossá: a szenvedéseket és háborúkat Isten bocsátja bűneik miatt az emberekre és a nemzetekre (*flagellum Dei*), mint az ószövetségi zsidó népre az asszír és babilóniai fogságot.⁶ Ezt a történelemszemléletet a lutheránus prédikátor Magyarországra is vonatkoztatta, s fő példája a török által dúlt ország. Egy 13. századi siralomének már a tatár pusztítást is Isten ostoraként fogta fel, s a 17. században Zrínyi Miklós is ezzel indokolta a török inváziót eposzában, igaz, nem hitvitázó alaphelyzetből. Van ennek az érvelésnek egy korabeli kulcsszava: a „bálványimádás”. Ez kettős jelentésű, egyrészt vonatkozik a bírált képtiszteletre (innen ered, hogy a protestáns templomokban nem vagy alig látunk díszítéseket, képeket, szobrokat), másrészt bálványimádáson értik a liturgiának és a vallásgyakorlatnak mindazon elemeit, részleteit, melyek szerintük a Bibliából nem igazolhatók. Ha a katolikus oldal ellenérveit tekintjük, a „flagellum Dei” kérdésben egyértelműen a vallásújító Luther fellépését (1517) és ennek következményeként a hamarosan bekövetkező mohácsi csatavesztést (1526) és az országvesztő háborús időket hozták fel. A képtisztelet, a szentek tisztelete, ereklyék és más vallásos rekvizitumok kérdésében pedig elkülönítették a földi teremtményeknek és tárgyaknak kijáró tisztelet (*dulia*) és az Istent illető imádás (*latria*) különbözőségét.

A 16. század második felére véglegessé vált az egyházzszakadás, az újító irányzatok tanításait hitvallásokban és katekizmusokban tették közzé. Egyes teológiai kérdésekben az evangélikusok és reformátusok sem értettek egyet, ezek közé tartozott az úrvacsora kérdése (a jelképszerűség vagy a valóságosság hangsúlyozása), a hit és az isteni kegyelem szerepe az üdvösségre jutásban. Az antitrinitárius irányzat kérdésessé tette a Fiú egyenrangú isteni személy voltát az Atyával, ezzel a Szentháromságra vonatkozó tanítással is szembeszálltak. E felfogásbeli ellentét már Kálvin és Miguel Servet vitájában is megfogalmazódott a 16. század közepén (Kálvin: *Institutio Christianae religionis*, Servet: *Restitutio Christianismi*). Ezzel párhuzamosan a több egymás utáni pápa alatt működő hosszú Trentói zsinaton (1545–1563) kettős irányú állásfoglalások sorozatát fogalmazták meg, amely

⁶Magyari István: *Az országokban való sok romlásoknak okairól*. Sárvár, 1602. A kérdés átfogó bemutatása: Őze Sándor: „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”. *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1991.

⁷A „Gegenreformation” – „katholische Reform” – „kirchliche Erneuerung” terminológiai kérdéseihöz: Hubert Jedin: *Katholische Reform oder Gegenreformation?* Stocker, Luzern, 1946; Erwin Iserloh – Josef Glazik – Hubert Jedin: *Reformation, Katholische Reform und Gegenreformation*. S. I., 1975² (Handbuch der Kirchengeschichte); *Theologische Realenzyklopädie*. (Szerk. Gerhard Müller.) Walter de Gruyter, Berlin – New York, 1989, Bd. 18, 45–46.; Joseph Lecler – Henri Holstein – Pierre Adnès – Charles Lefebvre: *Trient II*. Matthias-Grünewald-Verlag, Mainz, 1987 (Geschichte der ökumenischen Konzilien, 11), 679–680.; Miklós Öry: *Kardinal Pázmány und die kirchliche Erneuerung in Ungarn*. Ungarn-Jahrbuch, 1973, 76–96.

⁸Heinrich Denzinger – Peter Hünermann: *Hitvalások és az Egyház tanítóhivatalának megnyilatkozásai*. (Szerk. Burger Ferenc.) Örökmécs Kiadó – Szent István Társulat, Bányterenyé – Budapest, 2004, 371–374, 429.

⁹Ezek és a hitvita-irodalom áttekintése: Heltai János: *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában*

alapja lett a később részben ellenreformációs, részben katolikus restaurációs nevezett törekvéseknek.⁷ A Trentói zsinati rendelkezések megszilárdították az egyházfegyelmet, határozatot hoztak az egyházmegyéek püspöki látogatásáról (*visitatio*), egyházmegyei és tartományi zsinatok megrendezéséről a hétköznapi, rendszeres egyházi szolgálatról (*rezidencia-kötelezettség*), papneveldek felállításáról, emelték a papképzés színvonalát, s meghozták a szükségesnek ítélt reformokat a tanításban is. Az egyedül a Szentírásra alapozó elvvel (*sola Scriptura*) szemben a Szentírás és a Szenthagyomány egyenértékűségét (*pari pietatis affectu*) hangoztatta a zsinat. Fontos szempontja volt a zsinatnak, hogy a katolikus álláspontot világosan megfogalmazta az eredeti bűn, a megigazulás, a bűnbánat, az oltáriszentség, a szentmise, az egyházi rend, a házasság és valamennyi szentség kérdésében. A protestánsok és katolikusok közötti viták visszatérő kérdése volt a Szentírás magyarázatának joga és az egyházzal vallott felfogás különbözősége: a Krisztustól és Szent Pétertől fogva történeti folytonosságban (a pápák *successiójával*) létező római egyház-e az igaz egyház, a Szentírás jogos értelmezője, avagy egy „láthatatlan egyház”, amely tértől és időtől függetlenül valósul meg a hívek lelki közösségében.

A vitatémák egész kérdéskörében alighanem a legfontosabbak voltak a Szentírással kapcsolatos ellentétek, kezdve azon, hogy mely könyvek tartoznak a Bibliába, továbbá kinek van joga értelmezni a Biblia szövegét? A Trentói zsinat a kérdést úgy rendezte, hogy végzéseiben felsorolta a bibliai könyveket, az értelmezés alapjául pedig az „ősi Vulgáta” latin szövegét tekintette érvényes szövegnek,⁸ s a zsinatot követően meg is jelent a hitelesnek tartott bibliakiadás. Fontos volt, hogy a zsinat a latin nyelvű Biblia használatát rendelte el, s nem támogatta a nemzeti nyelvű bibliafordításokat. Ezért azután a magyarországi hitvitákban is jelentős helyet kapott az első teljes protestáns bibliafordítás, amelyet a református Károli Gáspár adott ki (Vizsoly, 1590), mely ezt követően hamarosan újabb kiadásokban is megjelent, míg a katolikus bibliafordítás — melyet az egyre sürgetőbb igények nyomán a jezsuita Káldi György készített (Bécs, 1626) — második kiadása csak a 18. században látott napvilágot. Ezért a Károli-Biblia hatása az irodalmi nyelvre erőteljesebben érzékelhető. Minthogy a hitélet és a liturgia alapvető forrása minden felekezet esetében a Biblia szövege, érthető, hogy a fordításról, bizonyos héber, görög és latin kifejezések értelmezéséről is erőteljes és mély teológiai vita folyt a felekezetek között.⁹ A 16. század végén az olasz Roberto Bellarmino valamennyi lényeges vitakérdést megtárgyalt hatalmas művében (*Disputationes de controversiis Christianae Fidei adversus huius temporis haereticos*, Ingolstadt 1586–1593), ami fontos hivatkozási alap lett katolikus oldalról a későbbi hitvitákban.

Történet

A magyarországi hitviták a 16. században a protestáns vallási iratok számának jelentős túlsúlyát mutatják, az egymás között folyt viták

(1601–1655). Országos Széchényi Könyvtár – Universitas Kiadó, Budapest, 2008 (Res Libraria 2).

miatt is. Ozorai Imre 1535-ben kátészerű formában kinyomtatott munkájában (*Krisztusról és az ő egyházáról, ismét az Antikrisztusról és az ő egyházáról*), akárcsak Szkhárosi Horváth Andrásnak az 1540-es években írt hitvitázó verseiben a visszaélések bírálata és a Krisztushoz vezető helyes út megtalálása áll. Farkas András históriás éneke (*Miképpen az Úr Isten Izraelnek népét Egyiptomból és hasonlóképpen a magyarokat Szkítiából kihozta*, 1538) a bűnökért való bűnhődés gondolatát fogalmazta meg), hasonlóképpen Károli Gáspár történetfilozófiai értekezésében (*Két könyv minden országoknak és királyoknak jó és gonosz szerencséjének okairul*, 1563). Szóbeli hitviták az 1560-as években Gyulafehérvárott több alkalommal is folytak. A tiszántúli reformátusokat Melius Juhász Péter, az erdélyi antitrinitáriusokat Dávid Ferenc és az Itáliából érkezett Giorgio Blandrata vezették. A vitákon jelenlévő János Zsigmond fejedelem is az unitáriusok pártjára állt, ennek következtében válhatott Erdélyben elterjedt felekezetté az unitárius vallás, amelyet később Bethlen Gábor és I. Rákóczi György szorítottak vissza, előnyben részesítve a református egyházat. A 16. század második felében láttak napvilágot Kolozsvárott és Gyulafehérvárott a legfontosabb antitrinitárius művek, köztük Dávid Ferenc írásai (például *Rövid magyarázat, miképpen az Antikrisztus az igaz Istenről való tudományt meghomályosította*, 1567; *Az egy őmagától való felséges Istenről és az ő igaz fiáról vett vallástétel*, 1571). Nádasdy Ferenc jelenlétében 1591-ben folyt le gradeczi Horváth Gergely, Severinus Sculteti és Beythe István részvételével az evangélikusok és reformátusok közötti vitás kérdésekről az úgynevezett csepregi kollokvium. A vita Beythe távozásával végződött, következményeképpen Nyugat-Magyarországon megszilárdult az evangélikus felekezet. A katolikus vitairódalom nyitányát Telegdi Miklós esztergomi kanonoknak és Monoszlóy András veszprémi püspöknek az írásai jelzik. Telegdi Bornemisza Péter mára már példányból nem ismert művére válaszolva jelentette meg *Feleletét* (1580) arról, hogy a pápa nem antikrisztus. Monoszlóy két magyar nyelvű munkája a képek tiszteltéről és a szenteknek segítségéről (1589) szól, mely utóbbira majd a református Gyarmati Miklós írt választ (1598). Monoszlóy András ekkor már nem élt, így a viszontválaszt Pázmány írta meg (*Keresztyéni felelet a megdicsőült szentek tiszteletiről, értünk való könyörgésekrül és segítségül hívásokrul*, 1607).¹⁰

¹⁰Ennek szövegét a *Pázmány Péter Művei* című kritikai kiadás-sorozat legújabb kötete tartalmazza: Pázmány Péter: *Keresztyéni felelet a megdicsőült szentek tiszteletiről* (1607). (Sajtó alá rend. és jegyz. Ajkay Alinka.) Universitas Kiadó, Budapest, 2016 (Pázmány Péter Művei, 8).

A 17. század elején Pázmány Péter (1570–1637) fellépése fordulatot jelentett, megindítva a hitvita-irodalom második korszakát oly módon, hogy vitairói munkássága a 17. század végéig tartó aktív hitvitákra is hatással volt. Első nyomtatott vitairata a *Felelet Magyarai István sárvári prédikátornak az ország romlása okairól írt könyvére* (1603) volt, amelyben kiélezte Magyarinak a katolikus állásponttól eltérő felfogását, s ezt teológiai síkra terelve a kontroverz irodalom teljes fegyvertárát vonultatta fel vele szemben. *Egy keresztyén prédikátortól a kassai nevezetes tanítóhoz, Alvinczi Péter uramhoz íratott öt szép levél* (1609) című munkája vélt tudatlansága miatt kifigurázva, szatirikus módon állította be a kor legjelentősebb református prédikátorát, majd köz-

vetlenül Kálvin és a református vallás ellen intézett támadást egy igen éles hangú iratban, kiforgatva a kálvinizmus fő tételeit (*A Nagy Calvinus Jánosnak Hiszek egy Istene*, 1609), amely miatt fölmerült az országgyűlés elé való citálása. A protestáns szerzőktől, Alvinczi Pétertől, Nagy Benedektől, Milotai Nyilas Istvántól és másoktól több választ is kapott, melyek mindegyikére azonnal viszontválaszt írt. A *Kalauzra* adott feleletként pedig Szenci Molnár Albert magyarra fordította Kálvin *Institutióját*, *A keresztyéni igaz hitre való tanítás* (1624) címmel. Kálvin fő művének, az *Institutió*nak a teológiai, tudományos igényű bírálatát *A Szentírásról és az Anyaszentegyházról* című írásában összegezte 1626-ban. Az *Institutió*ból vett idézetek mutatják igen alapos szövegismeretét, mellyel megelőzte protestáns kortársait. E munka az „ikerkérdést” tárgyalja, mely szerint a katolikus hitismeret két alappilléren nyugszik: a Biblián és a Szenthagyományon. Pázmány e műve létrejöttének talán legfontosabb oka volt a református Szenci Molnár Albert *Institutio*-fordítása. Pázmány részletesen nem foglalkozott az unitárius felekezettel, ám gyakran felemlítette, és összefüggést talált a szentháromság-tagadó irányzat és a 4. századi arianizmus között, veszélyesnek tartotta megjelenését, mégpedig abból a szempontból, hogy ez után a mohamedán vallás mellé állhatnak sokan, ahogy a *Kalauzban* írta: „lassan-lassan nemcsak az arianizmus, de az atheismus és török pogányság bécsúsz-mász, mint a tő után a cérna”.¹¹ Természetes, hogy ilyen körülmények között — tekintettel a török birodalom terjeszkedésére, az ország három részre szakadására — külön is harcba szállt az iszlámmal, részletesen ismertette a török birodalom terjeszkedésének állomásait.¹² A *Koránt* Theodor Bibliandernek a korban elterjedt latin fordításából ismerte, s e művében számos alkalommal hivatkozott is rá.

¹¹Pázmány Péter: *Hodoegus: Igazságra vezérlő kalauz*. (Sajtó alá rend. Kiss Ignác.) Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Hittudományi Kara, Budapest, 1897 (Pázmány Péter Összes munkái, III), 159.

¹²Bitskey István: *Pázmány Péter Koráncafolata*. In uő.: *Eszmék, művek, hagyományok*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1996, 179–194.

Ilyen körülmények között meglepetésként hathat, hogy Pázmány a korabeli ökumenizmus hangjait is megpendítette. Egyik korai, később a *Kalauz*-kiadásokba is beépített munkájáról, a *Rövid tanúságról* van szó, amelyben fájdalommal említette a kereszténység belső széthúzását, s a közös pontokra rámutatva kereste a meg egyezés teológiai alapjait. A Trentói zsinat utáni kettős irányultság: ellenreformáció és katolikus megújulás példáját láthatjuk abban a megoldásban, hogy Pázmány a *Rövid tanúságot* az először 1606-ban megjelent *Imádságos könyve* függelékéhez csatolta, ahhoz a könyvhöz, amely az első katolikus nyomtatott imakönyv, mely a régiségből ránk maradt.

Pázmány egyes írásait minden alkalommal átdolgozva újra kiadta, így ezeknek a száma mintegy negyven. Az újabban előkerült adatok azt mutatják, hogy már a Magyar elleni *Felelet* kiadása előtt szándékozott elkészíteni egy olyan összefoglaló művet, amely a vitakérdések legfontosabbjait tartalmazza, s erre a kézira már hivatkozott is Magyar elleni írásában. Ez a munka a *Tíz nyilvánvaló bizonyosság* volt, mely végül 1605-ben jelent meg nyomtatásban, s mely alapja lett a nagy szintézisnek, az *Isteni igazságra vezérlő Kalauznak*. A *Kalauz* köz-

ponti helyen áll Pázmány életművében, hiszen szerzője három, mindig módosított kiadásban (1613, 1623, 1637) jelentette meg, többi hitvitája e nagy művel áll intertextuális kapcsolatban, akár úgy, hogy más, korábbi vitairatait e művében írta újra, akár úgy, hogy a *Kalauz*-kiadásokból származtak további vitairatok. Vitairatnak nevezhetjük a *Kalauzt*, ugyanis a tizenöt könyv között van egy, a harmadik, amely az egész műnek mintegy egyharmada terjedelmileg, mintegy 330 oldal, s ennek meghatározó korábbi vitairata, hypotextusa az említett, még 1605-ben megjelent *Tíz nyilvánvaló bizonyosság* szövege. Ha Pázmány ezen a terjedelmi szinten írta volna végig a *Kalauzt*, akkor annak terjedelme körülbelül ötezer lap lett volna. De nem így történt, a *Kalauz* utolsó kiadásában „csak” 1092 lap terjedelmű. A nagy mű csaknem minden fejezetében ismerteti és vitatja a protestáns álláspontokat, ezért műfaji szempontból a vitairat-jelleg dominál benne. Magyarországon sem 1637 előtt, sem ezután nem készült rá átfogó válasz, pedig protestáns részről megvolt erre az igény. Megjelenése után a *Kalauz* könyveit megynként osztották szét, válaszára szólítva a prédikátorokat. A *Kalauz* 1623. és 1637. évi kiadásában a XIII. könyv bevezetőjében Pázmány megemlíti, hogy „A Magyarországon lévő tanítók a *Kalauzt* feleletre elosztották; és a szentek segítségérül való feleletet Ungvár megyére rendelték”, és csak erre, a szentek tiszteletéről szóló XIII. könyvre érkezett válasz Kecskeméti C. János tollából, 1622-ben. Külföldön azonban elkészült egy teljesnek tekinthető válaszirat: a hazai lutheránusok által latinra fordított műre a wittenbergi professzor, Fridericus Balduinus (ahogy Pázmány még korábban nevezte: Bolondinus) válaszolt a paratextusokat leszámítva 1242 lapon negyedréti könyvvel, latin nyelven, 1626-ban. Pázmány rögtön tollat ragadott, s megírta válaszáat *A setét hajnalcsillag után bújdosó lutheristák vezetője* címmel, amely mindjárt 1627-ben megjelent, szintén negyedréti, 488 lap terjedelemben, magyar nyelven. Jellemző módon itt is követte korábbi módszerét: a valamely művére kapott elleníratra azonnal válaszolt, sőt viszontválasz esetén mindig ügyelt arra, hogy az övé legyen az utolsó szó. Ugyan a *Kalauz*-ra csakugyan nem készült idehaza teljes válasz, de megfigyelhető, hogy egyes részeire, illetve az önálló vitairatokban kifejtett egyes gondolatkörökre készültek vitairatok protestáns oldalról. Úgy látszik, a protestánsok igyekeztek egy tágabb kommunikációs térbe helyezni Pázmány nagy opusát, s az abban fölvetett vitakérdéseket napirenden tartva, számos részkérdésre adott válasszal illették. A korábban megfogalmazott fölvetés, hogy miért nem válaszolnak a *Kalauz*-ra, kifejezetten a teljes műre, így válik érthetővé. A *Kalauz* az egész magyar irodalomtörténetet figyelembe véve az első nagy terjedelmű, átgondoltan strukturált, részleteiben kifejtett gondolatépítmény, amelyre csakugyan nem egykönnyű lehetett a cáfolat, vagy akár a válaszadás. A hitvita Pázmány működésének csak egy része. Nemcsak írásaival, hanem személyes meggyőzéssel, levelezéssel, türelmes rábeszéléssel, paptársai munkájának megszervezésével igyekezett

a katolikus vallásra visszatéríteni több tucat birtokos nemesi családot, s munkája sikerrel járt.

A 17. században felélénkült magyarországi vitairadalomnak két kiemelkedő időszaka van: a Pázmány körüli viták, és az 1660-70-es évek vitái. Ezek azonban nem választhatók el élesen, szoros összefüggésben állnak, éppen Pázmány szerepe miatt. A II. Rákóczi György erdélyi fejedelem rekatolizált özvegye, Báthori Zsófia által Sárospatakon letelepített jezsuiták, főleg Sámbar Máttyás és Kis Imre több mint tíz éven át folytattak szóbeli és írásbeli küzdelmet az ottani prédikátorokkal. A fő vitatételeket Sámbar Máttyás *Három üdvösséges kérdés* (1661) című művében így fogalmazta meg: a lutheránusok és kálvinisták igaz hitben vannak-é; csak az egy pápista hit-é igaz; a pápisták ellenkeznek-é a Szentírással vagy inkább a luther és kálvinisták? Tovább írásai: *A három üdvösséges kérdésre a luther és kálvinista tanítók mit felelnek (...)* Matkó hazugságinak megtorkolása és Pósházi mocsainak megtapodása (1667); Pósházi János: *Egy Pozsonyból repült huhogó bagolynak megmellyesztése* (1666); *Igazság istápjja, avagy oly katekizmusi tanítás, melyben a keresztyén reformata vallás (...)* az ellene tusakodó fortélyos patvarkodások ellen (jelesben, melyet a nagy Kalauz könyv előállított) oltalmaztatik (1669); Czeglédi István: *Egy veres tromfosdit játszó sandal barátomnak játék elvesztéséért való megpiricskeltetése* (1666).

Az újabb kutatások fényében jól látható, hogy Pázmány vitairata még a halála utáni évtizedekben is jelentősen befolyásolta a hitviták argumentációs rendszerét, és több vonatkozásban is meghatározó volt az egész 17. század vitairadalmára. 1637-ben halt meg Pázmány, nem sokkal a *Kalauz* harmadik kiadásának megjelenése előtt, azonban műve, mint egy elgurított golyó (ahogy a református Pósházi János később fogalmazott: „gyengéket botránkoztató kő előgördül a *Kalauzos* könyvben”¹³), nemhogy évtizedekig, de évszázadokig a teológiai, sőt némileg a politikai közvélekedés tárgya és vitatárgya maradt. A legjelentősebb az úgynevezett felső-magyarországi hitvita (1663–1672), amelynek kiindulópontja a Pázmány-követő, már említett jezsuita Sámbar Máttyás *Három üdvösséges kérdés* című, először 1661-ben megjelent műve volt. Mivel Sámbar alapvetően Pázmány tételeiből és megfogalmazásaiból indult ki, minden válasz, ami ebben a vitában Sámbar művét érte, Pázmányt is érte, és így a felső-magyarországi hitvita tizenhét szövege fontos intertextuális kapcsolatrendszerrel jelent. Az ide tartozó protestáns hitviták (Czeglédi István, Matkó János, Pósházi János, Szöllősi Mihály, Illyefalvi István) kívül a század 60-as, 70-es éveiben további protestáns szerzők más művei (Komáromi Csipkés György: *Pápistaság újsága*, Tolnai F. István: *Igaz keresztyéni és apostoli tudomány s vallás utára vezető és az eltévelyedésről jó útban hozó kalauz*, Pósházi János: *Igazság istápjja*) is a *Kalauz* hypotextusát tételezik egyes részleteikben és különböző módon, szerkezetben, citátumrendszerben, évrrendszerben.

¹³Pósházi János:
Igazság istápjja.
Sárospatak, 1669, 734.

E helyen csak Pósházi János *Igazság istápját* emeljük ki, egy, a hitviták módszertana szempontjából fontos kérdés miatt. Az *Igazság istápjá* 1669-ben Sárospatakon jelent meg. Dedikálta Bornemisza Anna fejedelemasszony, akitől a reformátusok a sárospataki iskola támogatását remélték. A helyzet nehezebbé válása után Pósházit 1672-től már Gyulafehérvárott találjuk. Ebben az 1460 negyeddrétű lap terjedelmű műben Pósházi annak első részében több mint 500 lapon keresztül káté formában tárgyalja a *Kalauz* egyes részeit, különösen a III. és VII. (*A Szentírásról*) könyv állításait. Az olvasóhoz írt előszóból megtudjuk, hogy könyvének a magyar nyelvű iskolai oktatás segítése is feladata volt, művét a „Nagy *Kalauz*-os könyv” elnevezésben írta. Pósházi már könyve címében jelezte, hogy katekizmusról van szó, azaz kérdés-felelet formában készült a *Kalauz* vitató mintegy félezer oldalnyi rész. A kérdés mindig egy, a *Kalauz*-ból vett és kurzívan közölt idézet, ezekre az idézetekre válaszol részletesen. A margón ott állnak a *Kalauz* 1623-as kiadásának lapszámai, vagy egyéb, a szöveghelyre utaló számok (paragrafus, fejezetszám), de előfordul, hogy a margó éppenséggel üres marad az idézetek mellett. Annak ellenére, hogy a vitatott fejezeteken következetesen halad végig Pósházi, idézési technikája nem mindig pontos, nem mindig pontosan hivatkozta Pázmányt. Erről nem nehéz meggyőződni, mivel a *Kalauz*-ra való lapszám-utalásokból látható, hogy az 1623-as kiadást használta. Három alaptípusa van idézeteinek: 1) Pázmánynál lapszám szerint ugyanaz áll, 2) Pázmánynál némileg hosszabban kifejtve találjuk a szöveget, Pósházi összevontan idéz, de tartalmilag helyesen, 3) Pázmány-idézteit megtoldja újabb kurzívált mondat/mondatokkal, vagy éppen a tömörítés már tartalmi módosítást is jelent. Új érvek a 17. század második felében már nem kerültek elő, az egymással vitázók gyakran csak azon perlekednek, ki, hogyan, mit idézett.

Magyarországon a hitviták sokakat mozgósító klasszikus időszak a 17. század végére lényegében lezárult. Egy olyan sajátos irodalmi forma volt, amely felszínre hozta, a közgondolkodásba ültette a vallási és kulturális változások minden eredményét, a korábbi vallási és kulturális tradíció jelentős részét, s hozzájárult a nyelv kifejezőképességének sokrétűségéhez, gazdagította, árnyaltabbá tette a tudományos nyelvet. A török kor utáni új berendezkedés idején a protestáns fél kisebbségbe került, de egyházi révén megszilárdultak pozíciói. A hitről való vitatkozások azonban nem szűntek meg teljesen, a társadalmi változások mindig is érintik a hitéletet, a hívő ember is a társadalomban él, és ebben a folyamatban a felvilágosodás sem tudott meghatározó szerepet játszani. A hit egyéni és társadalomban való megélése újabb kihívásokat hoz elő, s a történelmi tapasztalat azt mutatja, hogy amíg vallásos hit lesz, hitviták is lesznek.